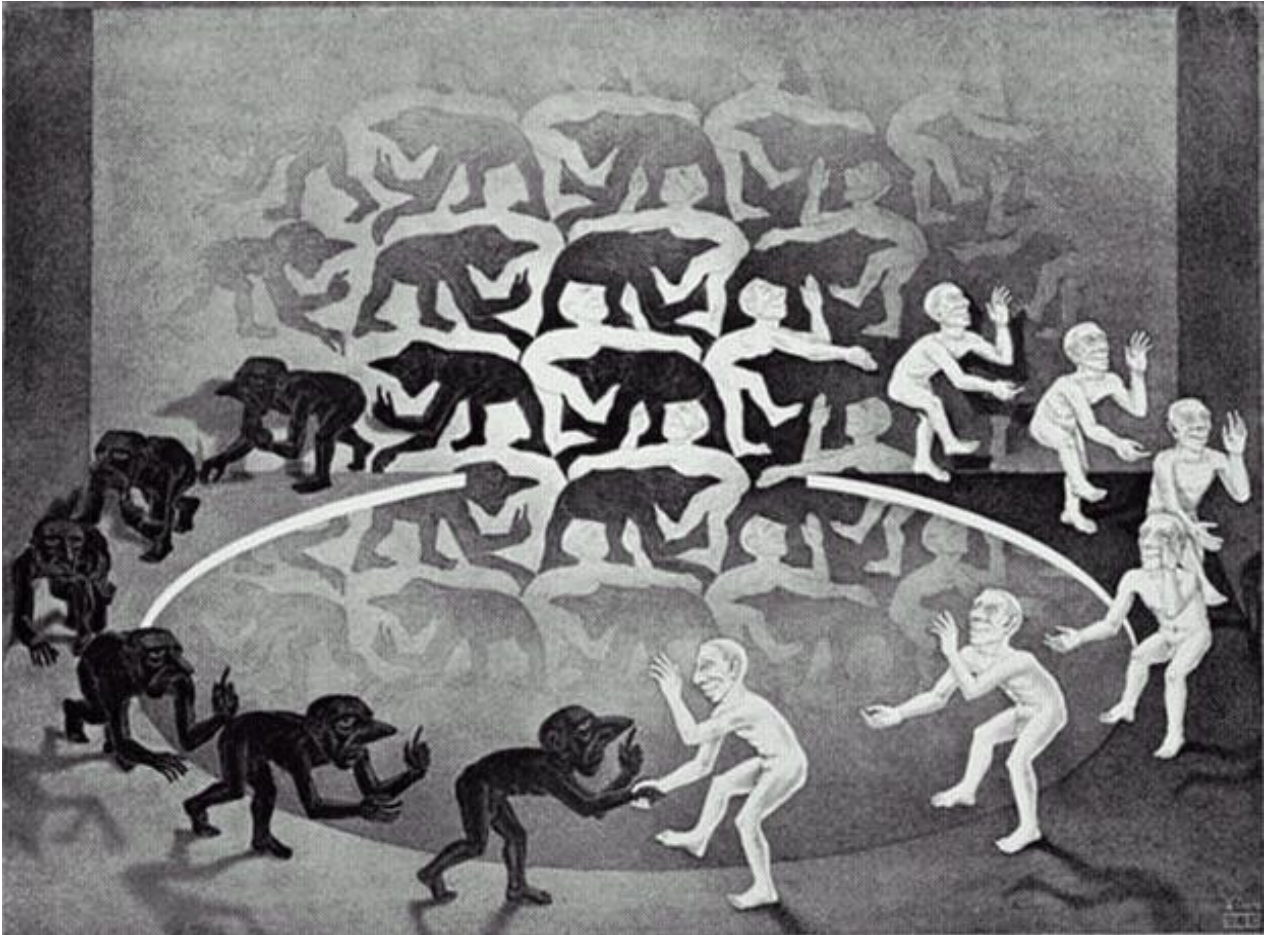

De Paradox als levengevende ruimte bij Clara

Eindwerk Capodacqua 2006-2007

zr Elisabeth Schonken osc

Inhoudstafel

Titelblad: De Paradox als levengevende ruimte bij Clara

Inhoudstafel

Afkortingen

Voorwoord

Inleiding

Inhoud

Dank

Hoofdstuk 1. Wat is ‘paradox’?	1
1.1. Definities.	1
1.2. Belang van paradoxen	2
Hoofdstuk 2. Paradox van ons christelijk geloof	3
2.1. Wolk van getuigen	3
2.2. De Paradox bij Clara	4
2.3. 1 ^e paradox: 1BrAgn 15-18 Armoede	5
2.3.1. Algemeen	5
2.3.2. Definitie van Götz	6
2.4. 2 ^e paradox: 3BrAgn 24-26 Inwoning van God	7
2.4.1. Algemeen	7
2.4.2. Definitie van Götz	9
2.5 Besluit	9
Hoofdstuk 3. De paradox als levengevende ruimte bij Clara	10
Hoofdstuk 4. De paradox als levensruimte voor onszelf	11
Hoofdstuk 5. Praktische uitwerking	12
Bijlagen	
Oorspronkelijke citaten	BIJLAGE I
Literatuuropgave	BIJLAGE I
Programma	BIJLAGE II
Lied	BIJLAGE II

Afkortingen

De verwijzingen naar de bijbel worden aangeduid met de beknopte afkortingen van, en zijn overgenomen uit: *De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling*, Katholieke Bijbelstichting Bostel, 1975.

De nederlandse tekst en de afkortingen uit de geschriften van Clara zijn overgenomen uit: Clara van Assisi, *Geschriften, leven, documenten*, Vertaling, inleiding en toelichting Holleboom, A. e.a., Haarlem 1996².

De latijnse tekst uit de geschriften van Clara is overgenomen uit: Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi: licht vanuit de verborgenheid. Over haar brieven aan Agnes van Praag*, Van Gorcum, Assen, 1994.

¹ Zie afbeelding 30 in DeMorgen, M.C. Escher. *Grafiek en tekeningen*, Librero 2007, 30.

² DeMorgen, M.C. Escher. *Grafiek en tekeningen*, 11.

Voorwoord

Inleiding

Begin 2006 werd ik getroffen door een artikel in *Collationes* van Benoît Standaert met als titel: ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’. Kort samengevat zijn paradoxen onmisbaar, zeker in het religieuze spreken. Ze zijn van alle tijden, zowel in het Westen als in het Oosten. Benoît Standaert is gefascineerd door ‘de eigen straling van de paradox’. Hij biedt een gevarieerde bloemlezing uit het genre en wijst op de omvormende werking die van paradoxen uitgaat.¹ Waar zet die mensen – mij – in beweging?

Dit artikel heeft mij zo geraakt, mede omdat ik de spiritualiteit van Clara en Franciscus erin herken: ook zij werken met paradoxen! Daar wou ik naar op zoek gaan in de geschriften van Clara en Franciscus. Voor het thema van mijn eindwerk moest ik dus niet lang nadenken! Maar ik heb mij wel moeten beperken voor dit eindwerk, aangezien ‘dé paradox bij Clara en Franciscus’ als thema te breed zou zijn.

Inhoud

Dit eindwerk wil het volgende behandelen:

In een eerste hoofdstuk kijken we naar wat een paradox is en hoe deze werkzaam kan zijn. Dit aan de hand van definities en het belang ervan.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de paradox van het christelijk geloof. Er komen een wolk van getuigen aan bod die ook in paradoxen spraken. Verder behandelen we de paradox bij Clara in het algemeen en gaan in op twee specifieke paradoxen uit haar geschriften; een paradox over de armoede en een paradox over de inwoning van God.

Het derde hoofdstuk spreekt over de paradox als levengevende ruimte bij Clara. Ter illustratie van de omvormende kracht van de paradox bekijken we een litho van M. C. Escher.

In hoofdstuk vier probeer ik de paradox naar het heden toe te trekken en kijk naar hoe de paradox kan werken als levengevende ruimte bij onszelf en omvormend kan werken.

Het vijfde en laatste hoofdstuk is gewijd aan een praktisch gedeelte om in groep mee te werken, waarbij aan de slag kan worden gegaan met allerlei werkvormen rond paradoxen, vanuit de franciscaanse spiritualiteit.

Dank

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn medezusters van de gemeenschap van de clarissen van Sint-Truiden die mij de kans geboden heeft om deze cursus Capodacqua te volgen. Ik voel me ook dankbaar voor hun ondersteuning om dit eindwerk te maken.

Verder dank aan allen die hebben bijgedragen, hoe dan ook, aan het tot stand komen van dit eindwerk. In het bijzonder wil ik zr. Angela Holleboom bedanken voor haar begeleiding bij dit eindwerk.

¹ Vgl. Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 65-80.

Hoofdstuk 1. Wat is ‘paradox’?

1.1. Definities.

Als we het hebben over paradox, waarover spreken we dan? Wat bedoelen we? Enkele definities...

Van Dale omschrijft ‘paradox’ als volgt (en gebruikt zelfs een bijbels voorbeeld):

¹**paradox** (m.; -en) [<Fr. *paradoxe* <Gr. *paradoxos*], uitspraak die niet overeenstemt met de gangbare mening; - (bij uitbr.) schijnbare tegenstrijdigheid, stelling of uitspraak die schijnbaar ongerijmd is, maar bij nader onderzoek waar blijkt te zijn: *niets hebbende, alles bezittende* (2 Cor. 6:10); *een toekomst voor ons verleden*, motto monumentenjaar; (nat.) *de hydrostatische paradox*, de tegenstelling dat de drukking van een vloeistofkolom op de bodem van een vat niet afhangt van het volume, maar alleen van de hoogte en van de grootte van de bodem; - (wisk.) stelling waarvan de bevestiging zowel als de ontkenning tot een tegenspraak leidt: *de paradox van Berry*.

²**paradox** (bn.) [<Fr. *paradoxe* <Gr. *paradoxos*], wat als een paradox klinkt, syn. *vreemd, gezocht*.²

Benôit Standaert verklaart: ‘In het Westen worden paradoxen als “figuren” binnen de retorische analyse geïnventariseerd en geklasseerd. Een paradox wijst op een intensivering van de mededeling, waar de spreker de toehoorder wil verrassen, of verplichten tot een nog andere dan het gebruikelijke verstaan over te stappen. Het verstand wordt erdoor op de proef gesteld. Wat paradoxaal is, gaat in (para) tegen of naast de doxa of opinie. De gangbare logica krijgen bij elke paradoxale wending een schok.’³ ‘De meest uitdagende paradoxen ontspringen daar waar de grootste tegenstellingen – hemel en aarde, leven en dood, alles en niets, Schepper en schepsel – samen worden gedacht.’⁴

Hans Sevenhoven stelt dat Franciscus - en bij uitbreiding ook Clara - gebruik maken van stijlfiguren. De belangrijkste daarvan zijn metaforen, paradoxen en parabellen.⁵ ‘Een paradox speelt met de constitutieve regels van de taal door twee tegengestelde termen met elkaar in contact te brengen.’⁶

Paradoxen hebben geen eenduidige betekenis. Ik kan ervoor kiezen er dieper op in te gaan of ze als onzinnig naast me neerleggen. Maar ik kan een betekenis ervan nooit achterhalen zonder betrokken te raken – en dat is juist de bedoeling.⁷

Bij kardinaal **Henri de Lubac** horen we een andere visie: voor hem behoren paradoxen tot de objectieve werkelijkheid en niet zomaar tot de taal of tot een bepaalde vorm van denken.⁸

In zijn boek *Faith, Humor and Paradox* gebruikt **Ignacio Götz** in de inleiding deze definitie van Michael Gelven: paradox is ‘... een manier van denken bij welke de waarheid die we zoeken alleen maar mogelijk is door een soort van conflict.’⁹ Gelven beweert ook dat paradoxen zich niet oplossen of zich van tafel laten vegen; ze worden opgenomen of omhelsd, en alleen zó kan de paradox een bron van verlichting worden. Götz concludeert dat geloof van nature verbonden is met de paradox.¹⁰

Götz diept de paradox in zijn boek verder uit. ‘Paradoxen moeten aan drie voorwaarden voldoen. Als verklaring moeten ze (1) voor zich spreken en naar zichzelf verwijzen; (2) in innerlijke tegenspraak zijn; en (3) een oneindige cirkelredenering vormen.’¹¹ Het is aan deze definitie dat wij verderop in dit eindwerk twee paradoxen van Clara zullen toetsen; namelijk een paradox over armoede uit de eerste brief van Clara aan Agnes en een paradox over de inwoning van God uit de derde brief van Clara aan Agnes.

² Geerts, G. en Heestermans, H., *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht / Antwerpen 1995, 2220.

³ Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 65.

⁴ Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 74.

⁵ Vgl. Sevenhoven, H., ‘Een open ruimte’, in *Franciscaans Leven*, 76 (1993) 272.

⁶ Sevenhoven, H., *Verslag van een ontdekkingsreis naar Franciscus*, Haarlem 1979, 127.

⁷ Vgl. Sevenhoven, H., ‘Een open ruimte’, in *Franciscaans Leven*, 76 (1993) 277.

⁸ Vgl. Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 67.

⁹ Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, Westport Connecticut 2002, 2. (oorspronkelijk citaat: zie BIJLAGE I)

¹⁰ Vgl. Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 2. (oorspronkelijk citaat: zie BIJLAGE I)

¹¹ Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 11. (oorspronkelijk citaat: zie BIJLAGE I)

1.2. Belang van paradoxen

Religie

‘De taal van de religie is die van mythen, hymnen, gebeden en belijdenissen, niet die van analyses en theorieën. Tegenspraken zijn dan geen tegenspraken, maar variaties en uitdrukkingen die toelaten meer te zeggen dan wat één gedachte kan bevatten.’¹²

Schoonheid

Maar ‘paradox’ behoort niet alleen tot de woordenschat van de religie. Want ook het binnentreden in iets moois; het ten diepste genieten van schoonheid is transcenderend, het ‘leidt binnen in het rijk van de paradoxen door haar symbool-taal die synthetiseert, verbindt, één maakt.’¹³

Humor

Graag verwijs ik nog naar een domein waar paradoxen van fundamenteel belang zijn: bij humor. Het gaat nu niet over oppervlakkige grappen en grollen, maar over het soort humor waar een diepere bodem in zit. ‘Humor brengt met een lichte toets dingen bij elkaar die eigenlijk niet kunnen samengaan. Hij is ons paradoxale antwoord op paradoxale situaties.’¹⁴

Götz breekt ook een lans voor humor en citeert daarbij o. a. Kierkegaard. Voor Kierkegaard waren er twee fundamentele houdingen ten opzichte van de paradox: de tragische en de komische. De tragische houding probeert de paradox met logica te beheersen en wordt zo geconfronteerd met de onoplosbaarheid ervan. Dit doet wanhopen en geeft frustratie, lijden. De komische houding beziet de paradox in het licht van het mysterie. Deze houding ziet verder - naar waar de paradox een mysterie is van een samenvallen van tegengestelden. Vandaar dat er ook geen lijden of frustratie wordt ervaren. Eigenlijk stelt Kierkegaard dat humor een weg zoekt om de paradox verlicht te zien door het ‘Goddelijke Licht’. Het sluit het mysterie niet uit, maar het is een ‘uitweg’; een opening. Door de komische houding kunnen we even boven de paradox uitstijgen: humor kijkt verder.¹⁵

Götz besluit: ‘Geloof dat het komische uitsluit is gevaarlijk morbide en onwillig; geloof dat het tragische uitsluit is onvolwassen; maar de volheid van het geloof roept zowel vreugde als volwassenheid op – zijnde zowel humor als de volhardende poging om de waarheid te behouden die de paradox is.’¹⁶

Yin en Yang

Er is ook nog het paradoxale bij ‘Yin en Yang’ – een wijsheid van de Chinezen. ‘In de ronde schijf met zijn twee vlakken, zwart en wit, verdeeld door een grote S, zien we hoe het hart van het zwarte veld een witte stip is en omgekeerd: hoe in het witte veld een zwarte stip aanwezig is. Diep je één veld helemaal uit, dan vind je in de kern het omgekeerde van dat veld. Drijf je het ene veld op de spits, dan kantel je onwillekeurig in het andere. De totaliteit van de werkelijkheid, verzinnebeeld door de cirkel, is dynamisch opgedeeld in die twee tegengestelde velden en kleuren. Niets is enkel wit of alleen maar zwart. Daarin bestaat de originele wijsheid van dit Chinese wereldbeeld.’¹⁷

Koan - boeddhisme

Paradoxen maken dus ook deel uit van systemen die zoeken naar zin, waarbij men verschillende dingen (vaak tegengestelden) probeert samen te denken. Dit kan uitlopen op een transcenderende ervaring. Dat zien we ook bij de koans in het boeddhisme! William Johnston definieert ‘koan’ als volgt: ‘paradoxaal probleem dat naar de opperste waarheid wijst. Voor het rationele verstand heeft het geen enkele betekenis, en het kan alleen worden opgelost door op een dieper niveau van de geest, voorbij het logische denken, te ontwaken.’¹⁸ Oosterse spiritualiteiten zoeken om los te komen van bepaaldheden (samsara) – zij blokkeren immers het werkelijkheidsbesef. Deze bepaaldheden worden opgeheven in de verlichting (nirvana).¹⁹ Wat is verlichting? ‘Het is eigenlijk alleen maar een eenvoudig gegeven begrijpen.’²⁰

¹² Bodifee, G., *God en het gesteente*, Leuven 2007, 12.

¹³ Danneels, G., *Is een oude honger terug? Schoonheid als bron van spiritualiteit*, Nijmegen / Nijmegen 2000, 30.

¹⁴ Andriessen, H., *Oorspronkelijk bestaan*, Baarn 1996, 140.

¹⁵ Vgl. Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 110-111.

¹⁶ Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 111-112.

¹⁷ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst. Alfabet van een monnik*, Tiel 2007, 295.

¹⁸ Johnston, W., *Stille muziek. Meditatie*, Haarlem 1976, 170.

¹⁹ Vgl. Waaijman, K., *Spiritualiteit*, 862.

²⁰ Butler-Bowdon, T., *50 Spirituele klassiekers*, 255.

Misschien wel ‘eenvoudig’, maar daarom toch niet zo gemakkelijk te begrijpen: ‘Vorm is leegte en leegte is vorm’. Volgens William Johnston is dit ‘de centrale paradox van de boeddhistische weg.’²¹ Men zou denken dat vorm en leegte tegenover elkaar staan. Zeker omdat het chinese karakter voor ‘vorm’ ook ‘kleur’ betekent, en om dat gelijk te stellen met leegte lijkt wel een contradictie.²² Over wat gaat het dan? ‘Dat alles voortkomt uit niets, dat er een vormeloze, kleurloze “nietsheid” is die voortdurend kleur en vorm geeft aan onze wereld. Omdat alles uit niets voortkomt, moet “niets” iets zijn.’²³ ‘Dat wil zeggen: de grote leegte die nirvana is, verschilt niet van de veelheid van vormen die samsara uitmaken.’²⁴ Eenvoudig gezegd betekent dit dat om tot verlichting te komen men de materiële wereld niet hoeft te verlaten; men hoeft zich alleen maar te onthechten.²⁵ Deze paradox heeft een parallel in het christendom, maar met een ander accent: ‘Spiritualiteit als “aandacht voor vormen die omvormen”, mondt uit in wat “wieseloos” is (aldus Ruusbroec), *sine modo* (Bernardus): zonder maat, zonder wijze, zonder vorm. De paradox bestaat erin dat wie zich op de stilte toelegt, gaandeweg een overkant ontdekt waar woord en stilte één zijn.’²⁶

Verder in het boek *Mystieke Theologie* van William Johnston lezen we: ‘Precies zoals de leegte van Boeddha de vreugdevolle verlichting met zich meebrengt, brengt de christelijke leegte het Koninkrijk mee. Het zijn precies de ontledigden, de kleine kinderen, die het Koninkrijk erven. En van die leegte staan de bladzijden van de christelijke mystieke geschriften vol. Dat er geen vooruitgang bestaat in het gebed zonder nederigheid is de voortdurende leer van Bernardus, Franciscus, Ignatius, Teresa enzovoort.’²⁷ Nederigheid is dan zich ontledigen tot ‘niets’.

Besluit

Ik durf dus stellen dat de paradox en het paradoxale denken veel teweeg brengen.

Voor meer voorbeelden van paradoxen, uit verschillende culturen en tijdsgewrichten, verwijs ik nog graag eens expliciet naar het artikel van Benoît Standaert in *Collationes*.²⁸

Hoofdstuk 2. Paradox van ons christelijk geloof

2.1. Een wolk van getuigen

De christelijke traditie is niet te verwoorden zonder paradoxen, want het christendom is paradoxaal.

Wat is nu het verschil tussen een ‘gewone’ en een christelijke paradox? ‘De “christelijke paradox” impliceert een spreek- en denkvorm die zich heeft losgemaakt van het normale, dagelijkse denkpatroon: wat tegengesteld en tegenstrijdig is, wordt als eenheid beschouwd en beleefd. Men noemt deze spreek- en denkvorm christelijk omdat het een manier van spreken en denken is die deel uitmaakt van het specifiek christelijke: je kunt nu eenmaal niet op een menselijke, “verstandige” manier over God spreken, maar wel op een “onverstandige” manier, paradoxaal dus!’²⁹

Een kleine greep uit zovele voorbeelden:

De **Griekse Kerkvaders** ‘spreken over de menswording als de “paradox van alle paradoxen”, wanneer het woord dat bij God was en God was, aanvaardt vlees te worden, en Hij die zonder begin is, het waagt geboren te worden uit een vrouw en de sterfelijkheid van de mens op zich te nemen.’³⁰ Hiervoor gaan zij terug op deze oudchristelijke hymne: ‘Hij die bestond in goddelijke majesteit heeft zich niet willen vastklampen aan de gelijkheid met God: Hij heeft zich van zichzelf ontdaan en het bestaan van een slaaf aangenomen. Hij is aan de mensen gelijk geworden. En als mens verschenen heeft Hij zich vernederd, Hij werd gehoorzaam tot de dood, tot de dood aan een kruis. Daarom heeft God Hem hoog verheven en Hem de naam verleend die boven alle namen is, opdat bij het noemen van zijn naam *zich iedere knie zich zou buigen* in de hemel, op aarde en onder de aarde, *en iedere tong zou belijden* tot eer van God, de Vader: *Jezus Christus is de Heer.*’ (Fil 2,6-11)

²¹ Johnston, W., *Mystieke theologie*, 155.

²² Vgl. Johnston, W., *Mystieke Theologie. De wetenschap van de liefde*, Gent 1997, 154.

²³ Butler-Bowdon, T., *50 Spirituele klassiekers*, Zaltbommel 2006, 255.

²⁴ Johnston, W., *Mystieke theologie*, 155.

²⁵ Vgl. Delmé, P., ‘William Johnston, Mystiek, wijsheid en leegte. Mystieke theologie (4)’ in *Nieuw Leven*, 61/4 (2007) 80.

²⁶ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 256.

²⁷ Johnston, W., *Mystieke theologie*, 157-158.

²⁸ Vgl. Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 65-80.

²⁹ Rotzetter, A., *Clara van Assisi. De eerste franciscaanse vrouw*, Averbode / Haarlem 1993, 265.

³⁰ Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 74.

Uit de **Bergrede volgens Matteüs**: ‘Zalig de armen van geest.’ (Mt 5,3a)

Het **evangelie volgens Johannes** is rijk aan paradoxen. ‘Wie zijn leven bemint, verliest het; maar wie zijn leven in deze wereld haat, zal het ten eeuwige leven bewaren.’ (Joh 12,25)

Ook **Paulus** speelt met paradoxen: ‘Want als ik zwak ben, dan ben ik sterk.’ (2 Kor 12,10) en ‘Welnu, Christus is niet zwak, Hij toont zijn kracht onder u. Al werd Hij in zwakheid gekruisigd. Hij leeft thans door Gods kracht. En al zijn wij zwak zoals Hij het was, toch zult gij ervaren dat wij met Hem leven door Gods kracht.’ (2 Kor 13,3-4)

Joannes van het Kruis spreekt in dezelfde toonaard: ‘Om te geraken tot alles zijn, wees niets’.³¹

Laten we ook **Eckhart** niet vergeten: ‘... hoe meer je jezelf kunt vernederen, des te hoger ben je.’³² Doorheen zijn traktaat van de *Reden der Unterweisung* ‘lopen deze mystieke antifrasen: armoede is rijkdom, ontworden is worden, vernietiging van het zelf is wezenlijk zijn, onteigend worden is God in eigendom ontvangen.’³³ ‘Eckhart probeert niet alleen via verschillen en paradoxen naar een dieper niveau te leiden, hij probeert ook iedere keer weer innerlijke samenhang te verwoorden.’³⁴

Recenter in de tijd heeft kardinaal **Henri de Lubac** ontzettend veel – en expliciet! – over paradoxen geschreven. Een citaat: ‘(...) de paradox is overal aanwezig in de werkelijkheid vooraleer hij in de gedachte komt. Overal is hij thuis. Hij wordt telkens herboren. Het universum zelf, ons universum in wording, is paradoxaal. De synthese van de wereld is niet af. Elke waarheid die beter wordt gekend opent een nieuwe ruimte voor de paradox. ... In de betere betekenis is de paradox objectiviteit.’³⁵

Besluit

‘Je kan het religieuze spreken dus niet gelijkstellen met het doen van rationele, wetenschappelijke uitspraken. De religieuze mens spreekt niet in die zin. Zijn (of haar) spreken is geen “laten weten”, maar een *loven*. De religieuze mens *looft* God. Hij dankt God. “Spreken” zegt te weinig.’³⁶

We moeten dan ook opletten hoe we over God denken en spreken, want onze kennis van God is maar stukwerk! De Latijnse mystieke traditie, in banen geleid door Thomas van Aquino, stelde dat terwijl we niet weten wie God is door te redeneren, we hem wel kunnen kennen door de liefde.³⁷ De schrijver van *De wolk van niet-weten* drukt dat goed uit: ‘Daarom schuif ik alles wat ik kan denken terzijde, en kies voor mijn liefde datgene uit wat mijn denken te boven gaat. Waarom? Omdat Hij wel bemind kan worden, maar niet bedacht. Door de liefde kan Hij gevangen en vastgehouden worden, nooit door de gedachte.’³⁸ Ik durf stellen dat het ontledigde zelf liefde is – en juist hier kan God dan gevangen worden. Dat deze ervaring ook bij Clara geleefd heeft zullen we nog zien bij de bespreking van de de perikoop uit van de derde brief van Clara.

2.2. De Paradox bij Clara

Hans Sevenhoven heeft in 1977 een scriptie voor de theologische faculteit van Utrecht geschreven met als titel: *De Paradox van Sint-Franciscus over de Armoede*. Dit was de basis voor zijn boek *Verslag van een ontdekkingsreis naar Franciscus*. In beide wordt dieper ingegaan op de paradox over de armoede. Al is dit geschreven vanuit ‘een poging de patronen in het gedachtenweefsel van Franciscus over de armoede te ontdekken, en daar een geordende en verantwoorde samenhang in aan te tonen; alsook de vraag naar de ontvouwing van zijn paradox over de armoede’³⁹, toch lijkt het verantwoord om ook te putten uit deze studie voor een beter verstaan van de paradox over de armoede bij Clara.

Hans Sevenhoven wijst erop dat Franciscus zijn toehoorders in verwarring brengt, wakker schudt en zelfs tot bekering brengt. Dit door ze te bevragen of het met de dingen wel zo gesteld is als verwacht.⁴⁰

‘Franciscus pakt op een originele manier de thematiek van rijkdom en armoede aan die in zijn dagen de gemoederen danig bezig hield. Hij brengt die aanpak onder woorden met behulp van speciale taalwerktuigen, zoals beeldspraak en paradox. Door zijn beeldspraak maakt Franciscus zijn benadering van de armoede herkenbaar; zijn paradoxen beaksentueren de originaliteit van zijn benadering.’⁴¹

³¹ Joannes van het Kruis, *Mystieke werken. Bestijging van de Berg Karmel*, (I, 13,11), Gent 1975, 556.

³² Eckhart, *Over God wil ik zwijgen. De Traktaten*, Groningen 1999, 58.

³³ Waaijman, K., *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*, Kampen / Gent 2000, 812.

³⁴ Waaijman, K., *Spiritualiteit*, 813.

³⁵ Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 67.

³⁶ Bodifée, G., *God en het gesteente*, 12.

³⁷ Vgl. Johnston, W., *Mystieke theologie*, 29.

³⁸ Anoniem: *De wolk van niet weten*, Vertaling en inleiding Zegveld, A., Amsterdam 1995, 66.

³⁹ Sevenhoven, H., *Verslag van een ontdekkingsreis naar Franciscus*, 125.

⁴⁰ Vgl. Sevenhoven, H., ‘Een open ruimte’, in *Franciscaans Leven*, 76 (1993) 274-275.

⁴¹ Sevenhoven, H., *Verslag van een ontdekkingsreis naar Franciscus*, 141.

Hans Sevenhoven stelt dat de paradox van Franciscus over de armoede op de grens staat tussen twee wereldbeschouwingen: die van de samenleving van Assisi die gebouwd is op hebzucht en geweld, en die van de minderbroeders die zich ontwikkelt vanuit het model van het evangelie. De paradox drijft de spanning tussen beide op de spits en verricht zo twee functies: één voor de minderbroeders en één voor de buitenstaanders. Ze versterkt namelijk het zelfbewustzijn van de minderbroeders, terwijl ze anderen in verwarring kan brengen en over de grens kan lokken.⁴²

Ik geloof dat Clara ook op deze manier paradoxen gebruikt. Het is immers in haar paradoxen dat ze laat zien waar ze voor staat. Op het eerste zicht staat je verstand er bij stil. Zoals bij: ‘De Heer die zo groot en machtig is, wilde veracht, behoeftig en arm in de wereld verschijnen’. (1 BrAgn 19) ‘Je moet bij deze gedachte blijven verwijlen om ze te kunnen begrijpen.’⁴³ En dan nog – valt dat wel ooit helemaal te begrijpen? Maar je voelt wel dat het om iets wezenlijks gaat.

2.3. 1e paradox: 1 BrAgn 15-18 Armoede

2.3.1. Algemeen

Omdat één van de hoofddaccenten van de spiritualiteit van Clara (en Franciscus) de armoede beklemt, zal ik als eerste een paradox bespreken waar die armoede centraal staat.

<p>‘15. O zalige armoede: aan wie haar liefhebben en omhelzen, geeft zij eeuwigdurende rijkdom.
16. O heilige armoede: aan wie haar bezitten en naar haar verlangen, belooft God het rijk der hemelen (vgl. Mt 5,3) en schenkt Hij zonder twijfel de eeuwige glorie en het zalige leven.
17. O liefdevolle armoede: de Heer Jezus Christus, die regeerde en nog steeds regeert over hemel en aarde en die sprak en het was er (Ps 33,9; 148,5), heeft zich gewaardigd haar boven alles te omhelzen.
18. De vossen immers, zegt Hij, hebben holen en de vogels van de hemel nesten maar de Mensenzoon, Christus, heeft niets waar Hij zijn hoofd op neer kan leggen (vgl. Mt 8,20). Maar Hij boog het hoofd en gaf de geest (Joh 19,30).’</p> | <p>‘15. O beata paupertas, quae diligentibus et amplexantibus eam divitias praestat aeternas!
16. O sancta paupertas, quam habentibus et desiderantibus a Deo caelorum regnum (cf. Mt 5,3) promittitur et aeterna gloria vitaeque beata procul dubio exhibetur!
17. O pia paupertas, quam Dominus Jesus Christus, qui caelum terramque regebat et regit, qui dixit etiam et sunt facta (cf. Ps 33,9; 148,5), dignatus est prae ceteris amplexari!
18. Vulpes enim foveas, inquit, habent et volucres caeli nidos, Filius autem hominis, id est Christus, non habet ubi caput reclinet (Mt 8,20; Lc 9,58), sed inclinato capite tradidit Spiritum (Jn 19,30).’</p> |
|--|---|

Deze perikoop uit de eerste brief van Clara aan Agnes is een lof(zang) op de armoede.⁴⁴ ‘In dit hartstuk van haar brief⁴⁵ verbindt Clara het thema van de armoede met dat van de levengedevende Ruil. Als antwoord op de overgave, die zich uitdrukt in het paradoxale bezit van de armoede, - een bezit dat het verlangen alleen maar aanscherpt-, is er van Godswege Zijn belofte (vs 16). Een wonderlijke ruil inderdaad, waarin heden en toekomst, het tijdelijke en het eeuwige, het bezitten en het verlangen gewisseld worden, in en door Gods kracht. Clara’s spiritualiteit blijkt in deze kern-tekst bewogen te zijn door het waagstuk van de algehele ontleding. Zij heeft dat waagstuk aangedurfd binnen de persoonlijke relatie met God: als antwoord op Hem die zich in de ontleding van Jezus heeft laten kennen als Armoede.’⁴⁶

Dit poëtische stukje raakt me ten diepste. Het gaat in deze brief om de ruil: ze spoort Agnes aan om het wereldse te ruilen voor het hemelse. We ruilen met God zelf. Zijn inzet is duidelijk in het voorafgaande vers 14: ‘Hij heeft voor ons allen het lijden van het kruis gedragen. Hij heeft ons ontrukkt aan de macht van de vorst der duisternis, die ons in boeien gevangen hield om de overtreding van de stamvader. Hij heeft ons verzoend met God de Vader’. Clara alludeert hier op dé paradox van het christelijk geloof, zoals we die ook lezen in de Filippenzenbrief: de Allerhoogste en Machtige God heeft zich in de persoon van Jezus ontledigd – heeft geleden – is gestorven ... naakt en arm.

⁴² Vgl. Sevenhoven, H., *Verslag van een ontdekkingsreis naar Franciscus*, 127.

⁴³ Rotzetter, A., *Clara van Assisi*, 265.

⁴⁴ Vgl. Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi: licht vanuit de verborgenheid. Over haar brieven aan Agnes van Praag*, Assen 1994, 26.

⁴⁵ Vgl. Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 15.

⁴⁶ Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 161.

Ze vat deze paradox in haar eigen woorden samen in de vierde brief aan Agnes (verzen 20 en 21): ‘O bewonderenswaardige nederigheid, o verbijsterende armoede. De Koning van de engelen, de Heer van hemel en aarde wordt in een kribbe neergelegd’. ... Een koning in een voederbak, God in doeken gewikkeld – het lijkt bijna surreëel. En het is deze armoede die Clara bejubelt in paradoxen – eigenlijk zelfs in drie paradoxen. Want uit vers 15 blijkt dat de armoede juist rijkdom geeft, in vers 16 blijkt dat je de armoede kan bezitten en dat die belofte en gave van Godswegen met zich meebrengt en vers 17 gaat nog een stapje verder en beweert dat de armoede wezenlijk verbonden is met de Heer Jezus Christus – en dus in zekere zin ‘goddelijk’ is. Wat door velen wordt verworpen (de armoede) wordt door Clara juist als essentieel gezien.

Wat wordt er dan van ons verwacht? Dat we die armoede liefhebben en omhelzen; dit zegt ze in vers 15, maar ze verwijst in vers 17 naar Hem die deze armoede omhelsd heeft: de Heer Jezus Christus. Verder dien je je deze armoede ook eigen te maken (bezitten zegt ze in vers 16), en moet er naar deze armoede ook verlangd worden. Bezitten en verlangen – ze zegt het in een volgorde die we van nature zouden omdraaien, alsof we er eerst van moeten geproefd hebben om het te kunnen verlangen.

Het geeft te denken over hoe belangrijk, groots en alomvattend ‘armoede’ voor Clara is. Ik denk dat ze haar hele spiritualiteit in dat woordje samenbalt. Ze ziet het als dé manier bij uitstek om duidelijk te maken waar het om gaat: de Heer Jezus Christus navolgen. Ze wil komaf maken met alle innerlijke verdeeldheid en chaos om te komen tot innerlijke eenheid en eenvoud. Eén vouw. Eén gerichtheid. Al het andere (wereldse) moet wijken voor de Allerhoogste – en de allerhoogste armoede.

We mogen er dus echt wel van uitgaan dat Clara in deze lofzang de armoede bezingt in paradoxen.

2.3.2. Definitie van Götz

Paradoxen moeten volgens Götz aan drie voorwaarden voldoen. We behandelen ze afzonderlijk.

Verwijzen naar zichzelf

Simone Weil schreef: ‘On ne se détache pas, on change d’attachement’.⁴⁷ We kunnen niet in het luchtledige tot onthechting komen – we moeten ons doel voor ogen blijven houden, weten waartoe en vooral voor Wie we dit doen. Dat zien we ook in deze lofzang op de armoede: waartoe hechten we ons aan deze armoede? We doen dit omwille van de eeuwigdurende rijkdom (vers 15), het rijk der hemelen en de eeuwige glorie en het zalige leven (vers 16) en de vereniging met Christus door Hem na te volgen (vers 17). Men kan dus stellen dat deze lofzang op de armoede een afgesloten geheel is en naar zichzelf verwijst. Alles speelt zich immers in deze verzen af. De ‘tijdelijke armoede’ van deze wereld wordt naast de ‘eeuwigdurende rijkdom’ in het leven met God gezet. Clara spoort ons aan om onze prioriteiten te herzien en een fundamenteel antwoord te geven op de vraag: “Waartoe leef ik?” - en ze stelt het duidelijk dat er voor haar (en haar volgelingen) maar één passend antwoord is, arm de arme Christus navolgen. Ze spiegelt zich aan Christus om zich door Hem te laten omvormen. Jezus Christus is Clara’s levensmodel.

De innerlijke tegenspraak

In vers 15 staat de armoede tegenover eeuwigdurende rijkdom. Vers 16 gaat ervan uit dat je armoede kan bezitten en dat ze vanalles kan schenken. Dat is allesbehalve vanzelfsprekend door de innerlijke tegenspraak. Vers 17 laat Jezus Christus zien die regeert en geregeerd – heerser dus over de tijd; Hij doet dit over hemel en aarde – en is dus heerser over alles. Er staat met andere woorden dat Hij regeert over tijd en plaats – zeg dus maar dat Hij Albeheerser is. En Hij omhelst de armoede?! Als dat geen innerlijke tegenspraak is die laat duizelen. Aan het einde van de aangehaalde perikoop, nadat het woord ‘armoede’ Clara uitnodigt tot dichten in dit ritmische, driestrofige gedicht, verbindt zij in vers 18 kunstig twee bijbelse uitspraken. In de originele latijnse tekst komt de poëtische kracht van deze formulering pas echt tot uiting. Ze gebruikt immers twee keer het woord ‘caput’/hoofd en twee keer het woord ‘re(in)clinare’/neerleggen - buigen. Ze doet dit in een kruisstelling (chiasme). Zo drukt het kruis zelfs zijn stempel op de taal.⁴⁸ Zoals Clara met haar woorden ook een stempel wil drukken; de stempel van de paradox van de armoede!

⁴⁷ Arts, H., *De lange reis naar binnen*, Leuven 1990, 78.

⁴⁸ Vgl. Rotzetter, A., *Clara van Assisi*, 264-265.

De cirkelredenering

Bij de innerlijke tegenspraak die we zopas besproken hebben staan o.a. tegengestelde termen haaks op elkaar. Dit is niet bepaald iets waar je ‘uit’ geraakt. Het houdt je aan het denken – een oneindige cirkelredenering. Je kan in deze perikoop ook een verwijzing zien naar de drie geloften – de domeinen van materie, macht en minne. Clara belicht dat deze diepmenselijke verlangens op twee verschillende manieren kunnen nagestreefd worden: a) door er zelf naar te grijpen en op te eisen; wat een onmiddellijke en tijdelijke behoeftebevrediging geeft of b) door de weg van de ascese te gaan, van de armoede. Wij mensen zijn van nature geneigd om zélf te nemen of te zorgen – uit zelfbehoud. De beleving van de armoede staat daar haaks tegenover. En toch zullen we pas echt ten volle bezitten als we krijgen. Door los te laten, ontvang je; door je arm te weten, word je rijk. Deze perikoop is dus bron van oneindige cirkelredeneringen.

Besluit

Kortom, als je je echt spiegelt aan de armoede dan komt men haast vanzelf in een paradoxale manier van denken terecht. Deze vinden we zowel in de Schrift als bij vele mystici terug. Zo doet Clara’s lofzang op de armoede ook aan de Bergrede denken, omdat juist de armoede als een rode draad door de Bergrede loopt. ‘Zalig die niets hebben, want zij zullen alles hebben. “Verkoop alles wat je bezit en geef het aan de armen en kom dan om me te volgen”, zei Jezus – en alles betekent hier alles. Merk op dat op deze tocht men het zich vastklampen opgeeft, het snakken naar meer, de gehechtheid, de bezitterigheid – niet de dingen zelf. Want alle dingen die God gemaakt heeft zijn goed en mooi en waar. Daarom kan bovenop de bergtop Joannes van het Kruis uitroepen: “Sinds ik dit niet meer wilde hebben, heb ik dit alles zonder het te willen”. Daarom kan Franciscus van Assisi de naaktheid van de geest verheerlijken.’⁴⁹

2.4. 2^e paradox: 3 BrAgn 24-26 Inwoning van God

In deze derde brief van Clara aan Agnes, laat Clara zich vooral leiden door de metafoor van de inwoning van God in de ziel van de gelovige. ‘De brief bestaat uit twee grote delen, namelijk een eerste deel waarin Clara belangrijke momenten van haar levenshouding belicht. In een tweede deel komt de praktijk van het vasten aan de orde.’⁵⁰ Onze perikoop maakt deel uit van het slot van het eerste (mystieke) gedeelte. In het bestek van dit betoog zullen we ons tot het eerste deel van deze brief beperken.

‘24. Zoals dus de roemrijke maagd der maagden Hem lichamelijk gedragen heeft,
25. zo kun jij Hem steeds zonder enige twijfel geestelijk in een kuis en maagdelijk lichaam dragen door haar voetstappen te volgen (vgl. 1 Pe 2,21), vooral de nederigheid en armoede.
26. Dan omvat je Hem, door Wie jij en alles wat bestaat omvat wordt. Dan bezit je datgene, wat jij ook sterker zult bezitten dan alle voorbijgaande bezittingen van deze wereld.’

‘24. Sicut ergo Virgo virginum gloriosa materialiter,
25. sic et tu, sequens eius vestigia, humilitatis praesertim et paupertatis, casto et virgineo corpore spiritualiter semper sine dubietate omni portare potes (cf. 1 P 2,21),
26. illum continens a quo tu et omnia continentur, illud possidens quod et comparate cum ceteris huius mundi possessionibus transeuntibus fortius possidebis.’

2.4.1. Algemeen

Clara vertelt ons in het eerste deel van haar brief van het geheim van Gods inwoning doorheen het voorbeeld van Maria. Van vers 20 tot 28 belicht Clara de waarde van de gelovige mens. Ze heeft het over de gelovige ziel (vers 21-22), de woning voor God (vers 23) en dan komt onze perikoop over Maria als draagster van het Geheim (vers 24), de navolging van de nederigheid en armoede van Maria. In de concentrische opbouw hangt dit stukje samen met het begin van de brief over de navolging van de arme en nederige Christus (vers 4).⁵¹

Maagdelijke schoot

In vers 19 zegt Clara: ‘... en toch heeft zij (*Maria*) Hem in de kleine beslotenheid van haar heilige lichaam omvat en gedragen op haar maagdelijke schoot.’ (3BrAgn 19) Voor het woordje ‘schoot’ gebruikt zij het latijnse woord ‘claustrum’ – dit heeft dus alles te maken met de hele concrete leefwereld van de zusters!

⁴⁹ Johnston, W., *Mystieke theologie*, 193-194.

⁵⁰ Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 88.

⁵¹ Vgl. Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 102.

Haar klooster is de plaats waar God, de ongrijpbare, zich laat grijpen. Hij bevindt zich in deze beslotenheid, waar men Hem kan ontmoeten van aangezicht tot aangezicht. Maar dit begrip is in zijn eerste en onvervangbare betekenis van toepassing op het hart van elke zuster: in dit ‘claustrum’ woont de oneindige God.⁵²

Maagd en Moeder

In haar derde brief schetst Clara een icoon van de zwangere en dragende ‘maagd en moeder’: beeld van iedere gelovige, beeld ook van de kerk. Zij is immers degene die onvoorwaardelijk ‘ja’ heeft gezegd – en daarom is zij groot omdat zij God ontvangen en gedragen heeft. Het is aan deze Maria dat Clara vraagt dat Agnes zich hecht;⁵³ zoals we zien in de verzen 18 en 19: ‘Hecht je aan zijn allerzoetste moeder die zo’n Zoon heeft gebaard; de hemelen konden Hem niet bevatten en toch heeft zij Hem in de kleine beslotenheid van haar heilige lichaam omvat en gedragen in haar maagdelijke schoot.’ ‘Meditierend over wat aan Maria is geschied, is Clara vervuld van verwondering over het Christusgeheim: Hij die de gehele schepping omvat, heeft zich verwaardigd zich te laten omvatten in de “kleine beslotenheid” van het lichaam van deze vrouw. Zwangerschap is een bijzonder mooi beeld voor het mystieke thema van de omvorming in Christus en de vorming van Hem in ons.’⁵⁴

Menswording

‘Wat in Maria biologisch-historisch gebeurd is, blijft op “mystiek-geestelijk” vlak een reële mogelijkheid voor elke gelovige christen: het zich God bewust worden, de menswording van God, het wonen van God in de mens.’⁵⁵ Eigenlijk leest men in deze perikoop een oproep van Clara (aan Agnes, maar evenzeer aan ons) om deze menswording in en aan ons te laten gebeuren. Dat wij zó mogen doordrongen zijn van dit mysterie dat God in en vanuit ons kan leven. Dat wij vanuit die innige verbondenheid met God ons ook verbonden weten met al wat leeft – en in die zin ‘alles wat bestaat’ (vers 26) omvatten. Als je Clara’s tweede brief aan Agnes leest, roept ze uit: ‘Kijk naar Hem, ... beschouw Hem, aanschouw Hem in je verlangen Hem na te volgen.’ (2 BrAgn 20b). Licht hierin misschien ook niet de oproep om méér en dieper te kijken naar dit mysterie van de menswording, om er méér en méér van doordrongen te worden en naar te leven. Dit om zelf écht mens te worden – naar Gods droom over ons en naar zijn beeld en gelijkenis.

De Menswording speelde niet alleen een grote rol bij Clara; Franciscus zag de menswording als het hart van het heelal.⁵⁶

Ziel

Hier licht zich ook een tipje van de sluier op waarom Clara zoveel nadruk legt op het belang van de nederigheid: niet alleen wij zijn dragers van de goddelijke werkelijkheid – dat zijn alle mensen. Dus moeten wij alle mensen hoogachten en ons nederig buigen voor hun ziel – de woonplaats van de Allerhoogste. Als ik hierop doordenk, dan geloof ik dat dit ook een andere omgang met jezelf vereist. Als draagster van God, bezielde door goddelijk vuur, draag ik de verantwoordelijkheid voor het laten branden ervan. Dat gaat niet vanzelf. Vuur moet gevoed worden of het dooft uit, vuur kan verstikt worden... Je moet zorg dragen voor je ziel!! Het lijdt voor mij geen twijfel dat Clara – de lichtende – dat heel goed beseft heeft. Clara roept haar zusters en de abdis trouwens ook op om zorg te dragen voor de ziel; dat komt veelvuldig terug in de regel en heel mooi op het einde van haar zegen: ‘Wees mensen die altijd [God en] uw ziel en de ziel van al uw zusters liefhebben.’ (ZegenCl 14) Hoe doe je dat? Hoe kom je tot die ware nederigheid en echte armoede? Ik geloof dat je maar kan beginnen bij het begin: ruimte scheppen voor Hem.

Omvatten

‘Dan omvat je Hem, door Wie jij en alles wat bestaat omvat wordt (vs 26). Clara gebruikt hier het woord “continere”, dan letterlijk “inhouden” betekent. Ditzelfde woord klinkt ook door in “continentia”, dat van oudsher staat voor “onthouding” of “zelfbeheersing”. Alle onthoudings- en beheersingspraktijken, kortom alle ascese, hebben echter maar waarde, voor zover deze de ruimte scheppen voor die ene “Inhoud”, die Clara tevoren geschetst heeft met haar verwijzing naar Maria’s moederschap. Daarin mag de werkelijk maagdelijke, “gave”, mens delen. Echte ascese houdt dat in: verlenging van ons wezenlijke verlangen; inperking omwille van die uitgroei.’⁵⁷ Dit alles opdat wij ‘als levende mens de Heer kunnen loven’. (3 BrAgn 41)

⁵² Vgl. Rotzetter, A., *Clara van Assisi*, 266.

⁵³ Vgl. Van den Goorbergh, E., ‘Omvat Hem die jou omvat’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 82 (1999) 120.

⁵⁴ Van den Goorbergh, E., ‘Omvat Hem die jou omvat’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 82 (1999) 120.

⁵⁵ Rotzetter, A., *Clara van Assisi*, 267.

⁵⁶ Johnston, W., *Mystieke theologie*, 67.

⁵⁷ Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 98-99.

2.4.2. Definitie van Götz

Voldoet deze perikoop van 3 BrAgn 24-26 aan de definitie uit het boek van Götz?

Verwijzen naar zichzelf

We mogen stellen dat deze verzen een afgelijnd geheel vormen en naar zichzelf verwijzen. Het paradoxale van deze verzen is niet te wijten aan het uit de context lichten van het citaat. De gedachte die erin vervat ligt spreekt voor zich.

De innerlijke tegenspraak

Is er innerlijke tegenspraak? Ja: wie omvat wie? Dát wordt niet opgehelderd in vers 26: ‘Dan omvat je Hem, door Wie jij en alles wat bestaat omvat wordt.’ Hoe kan men als schepsel de Schepper omvatten? ‘Pas nadat Hij mensen als Eerste heeft omvat, laat Hij zich omvatten door hen. Slechts wanneer wij onszelf in Hem plaatsen, zijn wij in staat Hem te dragen en de *verborgen zoetheid* te smaken.’⁵⁸ Wat staat hier eigenlijk? Dat wij omvatten door wie wij omvat worden – dat kan je toch niet samendenken?!

De cirkelredenering

De grootsheid van deze uitspraak overstijgt je. Je kan er oneindig lang (en in cirkeltjes) over nadenken. God die zich beperkt om in ons te komen ‘inwonen’ en wij die zo groot(s) zijn dat we alles omvatten – daar kan je een leven lang over mediteren!

Besluit

Wat zegt Clara dan? Dat je, door het volgen van de voetstappen van Maria (vooral in haar nederigheid en armoede), Hem omvat die alles omvat. En door het beleven van die nederigheid en armoede zul je sterker bezitten dan dat je de voorbijgaande bezittingen van deze wereld kunt bezitten. Dus door de armoede te beleven kan je tot de sterkste graad van bezit komen!?

Clara leeft vanuit het besef van een voortdurende en zich steeds voortzettende incarnatie. Zoals Maria draagt zij –en dragen wij – Hem die alles omvat. Clara wijst erop dat de Menswording van de Allerhoogste God een dagelijkse realiteit is: wij (en de hele schepping met ons) worden door God omvat en gedragen en tegelijkertijd maakt die Allerhoogste God zich zo klein en wil Hij zo kwetsbaar zijn door Zijn Aanwezigheid in elke mens. Wij zijn waarlijk ‘tempels van God’.

2.5. Besluit

Wat beoogt Clara door paradoxen te gebruiken? Het is gevaarlijk om iemand woorden in de mond te leggen. Toch geloof ik dat Clara, door middel van paradoxen, je uitdaagt en uitnodigt om naar een dieper niveau te gaan. Ze vraagt ons om alle ballast overboord te gooien. Door zoveel nadruk te leggen op de armoede, o. a. in het besproken stukje uit de eerste brief aan Agnes, lijkt zij één zaak te willen bewerkstelligen: de onthechting van alles. Dit om zich aan Christus te hechten. Met de hierboven besproken paradox in de derde brief aan Agnes maakt ze duidelijk dat we deze Christus niet ver moeten gaan zoeken. Zoals Mozes bij de brandende doornstruik te horen kreeg dat de plaats waar hij staat heilige grond is (Vgl. Ex 3,1-5) – zo maakt Clara ons duidelijk dat wij God niet ver moeten zoeken aangezien wij tempels van God zijn.

De twee besproken paradoxen over armoede en de inwoning van God hebben vérstrekkende gevolgen! We worden uitgedaagd om het niveau van het materiële (en alle zorg erom) achter ons te laten om ons nu toe te leggen op het diepere niveau van het relationele. Dat doet vragen rijzen. Hoe zit het met onze gehechtheid en verknochtheid aan Christus? Op welke manier gaan wij om met onszelf en onze medemensen? Doen we dit vanuit het besef dat wij dienen zorg te dragen voor de ziel – de goddelijke kern ons door God ingestort? Als je je laat raken door de paradoxen van Clara en je jezelf blijft spiegelen aan het wezenlijke dat erin vervat ligt, dan kan het niet anders dan dat het op je gaat inwerken. Een heilzame confrontatie die uitzuiverend werkt – en leven geeft.

Daarom durf ik besluiten dat paradoxen van groot belang zijn. ‘De paradox is wezenlijk: hij bevraagt het zelf dat het andere dan zichzelf naar zich toe zou willen buigen om het tot zichzelf te herleiden. De cultuur van het kleine ‘ego’ en elke narcistische tendens krijgen door de paradox heilzame klappen.’⁵⁹

⁵⁸ Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi*, 120.

⁵⁹ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 181.

Hoofdstuk 3. De paradox als levengevende ruimte bij Clara

‘In de paradox is er een tegenstelling die de pure contradictie benadert, maar zodra men de paradox volledig heeft toegelaten, komt er een bevreedende vrije ruimte open, vol van wederkerigheid.’⁶⁰ Door het laten bestaan en naast elkaar staan van verschillen die soms zelfs tegengestelden lijken, komt er ruimte vrij; levensruimte. Ook een **levengevende ruimte** die ons toelaat en voedt om ten diepste onszelf te worden; want er is iets gebeurd.

‘De paradox die volledig is toegelaten, bewerkt **omvorming**. Wat we zoeken, blijken we gaandeweg te worden. We treden binnen in het voorwerp van ons zoeken ... we worden ingehaald.’⁶¹ Van Franciscus wordt niet voor niets gezegd dat hij niet meer bad maar gebed was geworden;⁶² Franciscus en Clara worden ook geroemd om hun gelijkvormigheid aan Christus. Clara heeft duidelijk aangevoeld wat een enorme rijkdom haar armoede was en hoe de armoede haar heeft omgevormd en rijk gemaakt. Hoe zij Christus inniger is gaan toebehoren door het loslaten van zichzelf en zo ten diepste zichzelf geworden is, namelijk hoe God haar bedoeld heeft: ‘een licht dat de wereld zal verlichten’. (Proces 3,29)

‘De paradox is niet slechts een middel om een doel te bereiken. Met een paradoxale instelling ontdek je dat weg en doel niet te scheiden zijn, maar eigenaardig genoeg lijken samen te vallen. Dankzij de paradox ontdekken we een nieuwe perceptie van de werkelijkheid. De paradox wordt dan een **sleutel**, een vinger die voorbij zichzelf naar het andere verwijst.’⁶³ Dat probeert Clara heel duidelijk te doen: meer dan wat ook probeert zij met haar leven, haar regel, haar brieven, ... te verwijzen naar Christus –en spoort ze haar zusters aan Hem na te volgen.

Waar ligt de omvormende kracht bij Clara? Ik zou graag een beeld gebruiken om dit duidelijk te maken. Kijken we naar de **litho van M.C. Escher** die we vooraan op het titelblad vinden. Wat zien we? Een achtergrond van zwarte en witte figuren (tegengesteld) die in elkaar verweven zitten. Als we ze allebei in waardigheid laten bestaan door ze zich in hun eigenheid te laten uitspreken en naar voren te laten treden, dan krijgen we er een beter zicht op. We kunnen zwart en wit in hun eigenheid zien. Dat brengt geen oorlog, vaagheid of grijze massa. Nee, je kan juist helder zien; hier is sprake van echte ontmoeting! *Ontmoeting* is dan ook de goedgekozen titel van deze litho. Paradoxen creëren een soort van levengevende ruimte waarlangs tegengestelden en alles wat ‘anders’ is naar voren mag treden, mag groeien en het/de andere (en dé Andere!) de hand kan reiken. Bij deze litho van Escher zou ik de lege ruimte in het midden willen aanduiden als symbool voor de paradox. Er is immers niets – leegte, stilte. En juist dit is de beste voedingsbodem voor groei. ‘Alle grote tradities spreken uiterst positief of krachtig paradoxaal over de leegte. In het Jodendom leert men hoe God de wereld schiep door een contractie op zichzelf uit te voeren. Hij deed *tsimtsoem*, wat letterlijk betekent: hij vastte op zichzelf, en schiep dus leegte in zich. Er kwam ruimte vrij: het andere dan zichzelf mocht bestaan. De relatie werd geboren.’⁶⁴

Het lijkt me duidelijk dat Clara (en bij uitbreiding Franciscus) ons via paradoxen wil brengen tot een ander niveau van het verstaan en beleven van de werkelijkheid: de relationele. Deze vindt zijn oorsprong en voedingsbodem in de God die liefde is. De paradox kan daarbij dienen als instrument om levengevende ontmoetingen te laten plaatsvinden.

⁶⁰ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 179.

⁶¹ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 180.

⁶² Vgl. Thomas van Celano, *De oudste verhalen van Franciscus van Assisi. Het Leven van Sint-Franciscus en het gedenkschrift van Franciscus' daden en deugden*, Vertaling Hofman, R., Inleiding en toelichting Freeman, G. P., Haarlem 2006, 211.

⁶³ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 178.

⁶⁴ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 133.

Hoofdstuk 4. De paradox als levensruimte voor onszelf

‘De paradox ondervraagt het zelf in zijn blinde drang alles tot zichzelf te herleiden.’⁶⁵ Het is ‘des mensen’ om te vertrekken vanuit jezelf. Ieder kijkt naar de wereld vanuit zijn eigen normen en inzichten. Het behoort tot de groei van een mens om dit te leren ‘relativeren’; met andere woorden te leren ‘in relatie brengen’. **Leven in relatie** vanuit het besef dat we deel uitmaken van een groter geheel. In die zin daagt het toelaten van de paradox ons uit om te leren leven in relatie. En dat op zeer veel plaatsen: parochie- of religieuze gemeenschappen, werksituaties, gezinnen, ... Maar ook op wereldvlak, o.a. op cultureel en religieus vlak. Nemen we andere culturen serieus of breken we ze af omdat ze niet geënt zijn op ons Westers denken? Staan we open voor interreligieuze dialoog of menen we dat wij alleen de enige waarheid in pacht hebben en niets kunnen leren van anderen? Kunnen we kijken naar onze wereld als een speelruimte van meerdere modellen die juist niet totalitair, maar complementair mogen bestaan!⁶⁶ Durven we onszelf in vraag stellen? ‘De wijze woestijnvader Abt Poimên zei ooit: “Dit huis houdt geen stand, want er ontbreekt één steen. De steen van de zelfkritiek.”’⁶⁷

Durven we **ons verrijken met elkaar**? Zo zegt de moslim Amadou Hampate Ba: ‘Als je hetzelfde denkt als wat ik denk, dan ben je mijn broeder. Als je verschillend denkt van wat ik denk, dan ben je tweemaal mijn broeder! Want zo zul je mij verrijken met je verschil en zal ik met jou mogen delen van wat ik heb, en wij zullen tweemaal broeders zijn.’⁶⁸

De paradox is niet alleen werkzaam tussen mensen die elkaar niet verstaan of die langs elkaar doorleven; maar bewerkt evenzeer **verzoening tussen de krachten en tegenkrachten in ons**. Of zoals Hein Stufkens het zo treffend verwoordt in zijn *Kleine Litanie van Franciscus*: ‘dat wij de wolf in ons herkennen en hem met mededogen temmen’.⁶⁹ Dit (h)erkennen van de wolf in ons, de tegenkrachten in onszelf en elkaar, loopt voor Clara samen met het (h)erkennen van de krachten in ons; het tempel en draagster zijn van God. Uit haar regel spreekt dan ook die grote zorg over hoe zusters met elkaar zouden moeten omgaan – ook in situaties waar tegenkrachten (zonde) even de bovenhand halen. Hoe dan met onszelf/elkaar omgaan? Door nederig en arm de tegenkrachten in relatie te brengen met de werkelijkheid van Gods aanwezigheid in ons...

Om te eindigen een **gedicht van Catharina Visser**. Ik zie er een paradox van de verstillings en het loslaten van jezelf in om van daaruit de vereniging met de ander te verkrijgen. Moge het klinken als een zedingswoord en een gezende en zegenende omvorming teweegbrengen, ik wens en bid het ons allen toe!

‘GROND

Alleen in de diepste aandacht
 voor de wereld die Jij mij zond
 zal ik gaan doordringen in de dingen
 en tot in de grond van mijn grond
 alleen als het luide roepen
 van mijn eigen stem verstomt
 zal ik gaan luisteren met jouw oren
 en gaan spreken met jouw mond
 dan zal ik ook zien met jouw ogen
 en vinden wat ik nooit vond:
 de vereniging met de ander
 in een wereld wijd in het rond
 dan zal ik genezend gaan leven
 en verbinden wat werd verwond
 dan zal ik juichende opgaan
 in de stoet van jouw nieuwe verbond.’⁷⁰

⁶⁵ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 181.

⁶⁶ Vgl. Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, 36 (2006) 77.

⁶⁷ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 181.

⁶⁸ Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst*, 182.

⁶⁹ Stufkens, H., *Een woord in de wind*, Deventer 2007, 58.

⁷⁰ Visser, C., *Gedichten – gebeden - overwegingen*, Aalsmeer 1992, 19.

Hoofdstuk 5. Praktische uitwerking

5.1. Doel

Een bezinningsavond in de advent over ‘Menswording’ – vooral vanuit het perspectief van Clara. Op vlak van kennis is het doel de deelnemers iets inhoudelijks aan te reiken over hoe Clara de menswording en goddelijke inwoning zag vanuit haar derde brief aan Agnes. Op vlak van persoonlijke ontwikkeling beoog ik de mogelijkheid te geven om over dit onderwerp te reflecteren en zich te toetsen aan Clara’s zienswijze.

5.2. Doelgroep

Volwassenen met een basisachtergrond over Clara en de franciscaanse spiritualiteit; en een interesse om zich hierover te bezinnen en bij te leren.

5.3. Werving

Persoonlijk aanspreken en uitnodigen van volwassenen die de – impliciete of expliciete – wens hebben uitgedrukt Clara beter te willen leren kennen. Of bij wie ik denk dat zoiets sluimert en kan gewekt worden. Deze werving heeft plaats gehad bij een reeds bestaande groep (leden van een koor). (Alsook een ‘werving’ in mijn gemeenschap; waarvoor ik deze bezinning ook heb mogen geven.)

5.4. Groepssamenstelling / groepsgrootte

De leden van de groep kennen elkaar; het is een vrij homogene groep met maximaal 12 deelnemers.

5.5. Tijdsduur

Eén dagdeel; van twee uur en vijftien minuten. Concreet was het een avond van 19.30u tot 21.45u. Dit houdt in: 2 werkblokken; met tussenin een korte ‘zoem’-pauze van 10 minuten.

Voor verdere concrete uitvoering in de tijd: zie BIJLAGE II.

5.6. Werkvormen / hulpmiddelen

Hoe? De volgende werkvormen komen aan bod: het zingen van een lied (zie BIJLAGE II, onderaan), een inleiding (kennis-overdracht), contemplatieve dialoog en een heel korte beeldmeditatie.

Verdere hulpmiddelen? Zie benodigdheden bij BIJLAGE II; hier zie je ook hoe en wanneer de werkvormen aangewend worden.

Waar? Ons adres is bekend, de spreekkamer zal klaar staan om deze groep gastvrij te ontvangen: sfeervol, verwarmd, tafels en stoelen staan klaar. Ontvangst met een kop koffie of thee.

5.7. Uitvoering programma

Het hele programma en verloop van de avond: zie BIJLAGE II.

5.8. Sterke en zwakke kanten

Van mezelf: Het is de eerste keer, maar ik doe het wel met vertrouwen omdat ik voor mezelf heel helder heb wát ik wil doen. Ik ben het niet gewoon om laat op zo’n intensieve manier bezig te zijn.

Van het programma: Het heeft plaats op een avond in de week. Hierdoor kunnen de deelnemers er aan deelnemen (ze hebben dit moment zelf voorgesteld); maar het is voor de meesten wel na een werkdag. Het einde is voorzien om 21.45u, maar het mag (ook voor de deelnemers) uitlopen tot maximum 22u.

Van de deelnemers: Het is een homogene groep: ze kennen elkaar goed. Dit heeft vele voordelen: er is vertrouwdeheid; maar ook nadelen: gevaar voor kletsen. Het is goed dat ik me daar bewust van ben. De koorleden van deze groep zijn druk bezig met het voorbereiden van Kerstconcerten, dat betekent extra repetities (– en stress? –). Het is de eerste keer dat ze voor een bezinning worden samengebracht.

Bijlagen

BIJLAGE I

Oorspronkelijke citaten, zo staan ze in het boek:

Definitie van Michael Gelven¹: paradox is ‘... a mode of thinking in which the truth we seek is possible only because of a conflict of some sort.’ Gelven beweert ook: ‘Paradoxes are not resolved or dismissed; they are absorbed or embraced, and only in so doing can the paradox become a source of illumination.’

Götz concludeert ‘of its very nature faith is connected with paradox.’²

Verder in het boek diept Götz de paradox uit: ‘Paradoxes must meet three conditions. As statements they must be (1) self-evidently self-referential, (2) self-contradictory, and (3) infinitely circular. This means there may be paradox-like statements that satisfy one or two of the criteria but not a third, or that fulfill the three but in a weak form. These may be complex or ambiguous pronouncements, not paradoxes.’³

Literatuuropgave

Andriessen, H., *Oorspronkelijk bestaan*, Baarn 1996.

Anoniem, *De wol van niet-weten*, Vertaling en inleiding Zegveld, A., Amsterdam 1995.

Arts, H., *De lange reis naar binnen*, Leuven 1990.

Bodifée, G., *God en het gesteente*, Leuven 2007.

Butler-Bowdon, T., *50 Spirituele klassiekers*, Zaltbommel 2006.

Clara van Assisi, *Geschriften, leven, documenten*, Vertaling, inleiding en toelichting Holleboom, A. e.a., Haarlem 1996².

Danneels, G., *Is een oude honger terug? Schoonheid als bron van spiritualiteit*, Nijmegen / Nijmegen 2000.

De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling, Boxtel / Brugge 1975.

Delmé, P., ‘William Johnston, Mystiek, wijsheid en leegte. Mystieke theologie (4)’ in *Nieuw Leven*, 61/4 (2007) 79-83.

DeMorgen, M.C. *Escher. Grafiek en tekeningen*, Librero 2007.

Eckhart, *Over God wil ik zwijgen. De traktaten*, Groningen 1999.

Franciscus van Assisi, *De geschriften*, Vertaling, inleiding en toelichting Freeman, G. P. e.a., Haarlem 2004.

Geerts, G. en Heestermans, H., *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht / Antwerpen 1995.

Götz, I., *Faith, humor and paradox*, Westport Connecticut 2002.

Joannes van het Kruis, *Mystieke werken. Bestijging van de Berg Karmel*, Gent 1975.

Johnston, W., *Mystieke Theologie. De wetenschap van de liefde*, Gent 1997.

Johnston, W., *Stille muziek. Meditatie*, Haarlem 1976.

Rotzetter, A., *Clara van Assisi. De eerste franciscaanse vrouw*, Averbode / Haarlem 1993.

Sevenhoven, H., *Verlag van een ontdekkingsreis*, Haarlem 1979.

Sevenhoven, H., ‘Een open ruimte’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 76 (1993) 271-280.

Standaert, B., ‘Paradoxaal. Hoe wezenlijk zijn paradoxen?’, in *Collationes*, Gent, 36 (2006) 65-80.

Standaert, B., *Spiritualiteit als levenskunst. Alfabet van een monnik*, Tiel 2007.

Stufkens, H., *Een woord in de wind*, Deventer 2007.

Thomas van Celano, *De oudste verhalen van Franciscus van Assisi. Het Leven van Sint-Franciscus en het gedenkschrift van Franciscus’ daden en deugden*, Vertaling Hofman, R., Inleiding en toelichting Freeman, G. P., Haarlem 2006.

Van den Goorbergh, E., ‘Omvat Hem die jou omvat’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 82 (1999) 114-121.

Van den Goorbergh, E., ‘Op weg gaan – de Komende tegemoet’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 75 (1992) 241-251.

Van den Goorbergh, E. en Zweerman, T., *Clara van Assisi: licht vanuit de verborgenheid. Over haar brieven aan Agnes van Praag*, Assen 1994.

Visser, C., *Opstaan in stilte. Gedichten – gebeden - overwegingen*, Aalsmeer 1992.

Waaijman, K., *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*, Kampen / Gent 2000.

¹ Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 2.

² Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 2.

³ Götz, I., *Faith, Humor and Paradox*, 11.

Programma

BIJLAGE II

TIJD	BENODIGDHEDEN	ACTIVITEITEN
		Koffie en thee bij aankomst.
19.30u		Welkom. Overlopen en duiden van de opzet van deze avond. Doel is dat iedereen weet waaraan zich te verwachten.
19.35u		Vanwege het feit dat de leden van de groep elkaar al kennen, kunnen we de kennismaking kort houden – we doen dit met een verrassende vraag: “Wat is mens-worden voor jou?”
19.45u	copies lied	Lied om de avond in te zetten. Zie hieronder.
19.50		Inleiding over de menswording bij Clara – vooral vanuit haar derde brief aan Agnes. Zie eindwerk, vooral de pagina's 8 tot 11. Link met litho van Escher en met ‘paradox’. Verdere gebruikte bronnen: 2 artikels van Edith van den Goorbergh in <i>Franciscaans Leven</i> ⁴
20.10u		Vragen/reacties (korte kans tot uitwisseling)
20.20u	tekst 3 BrAgn 18-26 op blad	Contemplatieve dialoog. Blad met de tekst van 3 BrAgn 18-26. Dit wordt gelezen. Onderlijnen wat treft.
20.27u		Nogmaals lezen tekst. Vraag of men bij één gedachte wilt stilstaan en uitschrijven wat je daar in raakt. (Hiervoor nog plaats voorzien.)
20.35u		Delen wat men wil
20.55u		Korte ‘zoem’-pauze
21.05u	kaarten met litho van Escher en één groot exemplaar (A4)	Naar de litho van M. C. Escher kijken. (Voor ieder afbeelding op kaart.) ‘Wat zegt je dit na ’t hele verhaal en wat we bij elkaar konden beluisteren?’ Dit opschrijven
21.12u		Delen wat men wil
21.30u		Laatste vraag: ‘Kan je in één zin samenvatten wat je naar huis meeneemt van deze avond?’
21.35u		Delen
21.40u	gebed	Franciscus’ Brief aan de Orde (BrOrde 27-29) ⁵ als afsluitend gebed en laatste keer zingen van het lied waarmee begonnen is.
21.45u		EINDE

Lied

1. Cla - ra, ge - bo - ren als een kla - re ster - re,
2. In rust en stil - te, duif in ho - ge ho - len,
3. Spie - gel ge - wor - den, waar - in kan weer - stra - len

1. gij, hel - der licht, dat straalt voor ons van ver - re,
2. waart gij met Chris - tus diep in God ver - scho - len.
3. des Va - ders dee - moed die kwam ne - der - da - len.

1. de Zoon van God is on - ze Weg ge - wor - den.
2. Hem bleef gij zoe - ken, arm en vast - be - ra - den,
3. Woon - stee en ze - tel van de Zoon en Schep - per

1. Leer ons Hem vol - gen.
2. met groot ver - lang - en.
3. door Zijn ge - na - de.

⁴ Vgl Van den Goorbergh, E., ‘Omvat Hem die jou omvat’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 82 (1999) 120-121.

Vgl Van den Goorbergh, E., ‘Op weg gaan – de Komende tegemoet’, in *Franciscaans Leven*, Utrecht, 75 (1992) 249-250.

⁵ Franciscus van Assisi, *De geschriften*, Vertaling, inleiding en toelichting Freeman, G. P. e.a., Haarlem 2004, 159-160.